

دانشگاه ایلام

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

تحلیل موضوعی دیوان سیف فرغانی

توسط:

فاطمه چمن آرا

استاد راهنما:

دکتر رحمان ذبیحی

استاد مشاور:

دکتر علی رضا شوهانی

بهمن ۱۳۹۱

به نام خدا

تحلیل موضوعی دیوان سیف فرغانی

توسط:

فاطمه چمن آرا

پایان نامه ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیت‌های تحصیلی لازم برای اخذ درجه
کارشناسی ارشد

در رشته‌ی:

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه ایلام

ایلام

جمهوری اسلامی ایران

در تاریخ ۱۳۹۱/۱۱/۲۶ توسط هیأت داوران زیر ارزیابی و با درجه..... به تصویب نهایی رسید.

دکتر رحمان ذبیحی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (راهنما و رئیس هیأت داوران).....

دکتر علیرضا شوهانی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (مشاور).....

دکتر علی گراوند، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام (داور).....

دکتر محمد تقی جهانی، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام (داور).....

بهمن ۱۳۹۱

تقدیم به:

نگاه امید بخش پدرم
دستهای پر مهر مادرم
سکوه آزادی، همسر

و خواهران و برادرانم که مشوق من در امر تحصیل هستند

و او که بی صبرانه منتظر آمدنش، بستیم تا نور وجودش از حلقه‌ی سر حکمت حق بر کلبه‌ی ساکت و خاموشان بتابد.

سپاس و قدردانی

«مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ»

اکنون که به یاری پروردگار، نگارش این رساله به پایان رسیده است؛ بر خود لازم می‌دانم از استاد ارجمندم جناب آقای دکتر رحمان ذبیحی استاد راهنمای پایان‌نامه که حصول نتیجه‌ای رضایت بخش در نهایت امر را مرهون زحمات بی‌دریغ و جدّیت ایشان در هدایت پایان‌نامه می‌باشم، تشکر و قدردانی نمایم. از جناب آقای دکتر علی‌رضا شوهانی مشاور گرامی که از مشاوره و یاری ایشان بهره‌مند بودم صمیمانه سپاسگزارم.

از اساتید بزرگوار گروه زبان و ادبیات فارسی، آقایان؛ دکتر حسن سلطانی کوه بنانی، دکتر غلامرضا رحیمی، دکتر علی گراوند، دکتر خلیل بیگ زاده و دکتر محمدتقی جهانی که افتخار تلمذ و کسب فیض از محضر آنان را داشتم کمال تشکر و امتنان را دارم.

در پایان از کارکنان محترم و زحمتکش کتابخانه‌های؛ مرکزی، دانشکده علوم انسانی و فنی و نیز مرجع ادبیات و علوم انسانی (آقایان علی دارابی، حسین محی زاده، حشمت اله عباسی و خانمها نسرین دل زنده و فوزیه زرین‌جوب) که عنایت خود را مبذول داشته‌اند و در این راه از همکاری صمیمانه آنان برخوردار بودم سپاسگزاری می‌نمایم و از خداوند برای این عزیزان و همه کسانی که در راه تعلیم و تعلم گام بر می‌دارند آرزوی توفیق و شادکامی دارم.

چکیده

تنوع موضوعی از ابتدای شکل‌گیری ادب فارسی به اشکال گوناگون وجود داشته است و هرچه از آغاز شعر فارسی می‌گذرد، بر وسعت و عمق آن افزوده شده است. در سده‌های هفتم و هشتم هیچ موضوع مهمی نیست که توجه شاعران را جلب نکرده باشد از توحید و نعت گرفته تا انتقاد اجتماعی و عشق در تمام ابعاد دنیوی و عرفانی آن. دیوان سیف فرغانی شاعر برجسته قرن هفتم و سالهای آغازین سده هشتم مشحون از موضوعات گوناگون شعری است به گونه‌ای که دیوان او آئینه تمام‌نمای اجتماع روزگار شاعر و احوال شخصی وی است. مهمترین موضوعات شعر او عبارتند از توحید، نعت، منقبت و مرثیه، انتقاد اجتماعی، وصف، شکواییه، مفاخره، عشق، اخوانیات، زبان حال، عرفان و پند و موعظه. تحلیل این موضوعات موضوع پژوهش حاضر است که در چهار فصل تدوین شده است: فصل اول به کلیات و تعاریف اختصاص دارد. فصل دوم مشتمل است بر بررسی اوضاع سیاسی- اجتماعی سده‌های هفتم و هشتم، زندگی، اندیشه و طرز سخن شاعر. فصل سوم که بخش اصلی تحقیق محسوب می‌شود به بررسی و تحلیل موضوعات شعری دیوان شاعر در شانزده قسمت اختصاص یافته است، موضوع فصل چهارم بررسی بهره‌گیری شاعر از دانسته‌های رایج روزگار خویش است و در آن مواردی چون استفاده شاعر از آیات، احادیث، نجوم، موسیقی، شطرنج، طب، بازی‌ها و سرگرمی‌ها بررسی شده است. هرچند بیشتر موضوعات شعر فارسی در دیوان سیف فرغانی آمده است اما می‌توان انتقاد اجتماعی و عشق و تغزل را موضوعات عمده دیوان وی دانست به ویژه انتقاد از اجتماع در تمام مظاهر آن در دیوان او بسیار چشمگیر است و ازین حیث در طول تمام ادوار شعر فارسی چهره او ممتاز و بی‌همتا مانده است.

کلید واژگان: سیف فرغانی، دیوان اشعار، موضوعات شعری، انتقاد اجتماعی، قرون هفتم و هشتم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	فصل اول: کلیات و تعاریف.....
۶	۱-۱. کلیات
۶	۱-۱-۱. شرح و بیان مسأله
۷	۱-۱-۲. ضرورت و اهمیت موضوع
۸	۱-۱-۳. اهداف تحقیق
۸	۱-۱-۴. کاربرد نتایج
۸	۱-۱-۵. پیشینه
۹	۱-۱-۶. فرضیه‌ها
۹	۱-۱-۷. روش تحقیق
۱۰	۲-۱. تعاریف
۱۰	۱-۲-۱. انواع ادبی
۱۱	۲-۲-۱. موضوع
۱۲	فصل دوم: زندگی و روزگار سیف فرغانی
۱۳	۱-۲. اوضاع سیاسی و اجتماعی و ادبی قرون هفتم و هشتم و شعر این دوره
۲۲	۲-۲. انعکاس اوضاع اجتماعی و ادبی این دوره در شعر سیف فرغانی
۳۰	۳-۲. شرح حال سیف فرغانی
۳۳	۱-۳-۲. اشعار

- ۳۴-۱-۳-۲. سبک و اشارات شعری سیف فرغانی..... ۳۴
- ۳۴-۲-۳-۱. استعمال مفردات و ترکیبات عربی در شعر سیف فرغانی..... ۳۴
- ۳۵-۲-۳. تأثیر پذیری و تقلید از شاعران پیشین..... ۳۵
- ۴۷..... پی‌نوشت‌ها..... ۴۷
- ۵۰..... فصل سوم: موضوعات شعری..... ۵۰
- ۵۱-۳-۱. توحید..... ۵۱
- ۵۷-۲-۳. تکریم قرآن..... ۵۷
- ۵۸-۳-۳. نعت رسول اکرم (ص)..... ۵۸
- ۶۲-۴-۳. منقبت ائمه معصومین علیهم السلام..... ۶۲
- ۶۶-۳-۴-۱. مرثیه..... ۶۶
- ۷۰-۳-۵. انتقاد اجتماعی..... ۷۰
- ۷۴-۳-۵-۱. انتقاد از سلطان..... ۷۴
- ۷۴-۳-۵-۲. انتقاد از امیران..... ۷۴
- ۷۵-۳-۵-۳. انتقاد از وزیران..... ۷۵
- ۷۵-۳-۵-۴. انتقاد از قاضیان..... ۷۵
- ۷۶-۳-۵-۵. انتقاد از بازاریان..... ۷۶
- ۷۶-۳-۵-۶. انتقاد از درویشان..... ۷۶
- ۷۸-۳-۵-۷. انتقاد از فقیهان و علمای بی علم و عمل..... ۷۸
- ۸۰-۳-۵-۸. انتقاد از دین به دنیا فروشان..... ۸۰
- ۸۱-۳-۵-۹. انتقاد از درباریان جیره‌خوار..... ۸۱
- ۸۱-۳-۵-۱۰. انتقاد از نودولتان..... ۸۱
- ۸۳-۳-۶. عشق مجازی..... ۸۳
- ۸۸-۳-۷. پند و موعظه..... ۸۸
- ۸۹-۳-۷-۱. پند و موعظه پادشاهان..... ۸۹
- ۹۰-۳-۷-۲. موعظه درویشان و عاشقان حقیقی..... ۹۰
- ۹۲-۳-۷-۳. موعظه شاعران..... ۹۲
- ۹۲-۳-۷-۴. موعظه فقیهان بی علم و عمل..... ۹۲

۹۳ ۳-۷-۵. موعظه در خطاب عمومی
۹۴ ۳-۸. توصیف
۱۰۰ ۳-۹. اخوانیات
۱۰۴ ۳-۱۰. انذار
۱۰۵ ۳-۱۰-۱. انذار پادشاهان
۱۰۵ ۳-۱۰-۲. انذار والیان و اُمرا
۱۰۶ ۳-۱۱. شکوائیه
۱۰۷ ۳-۱۲. زبان حال
۱۰۹ ۳-۱۳. علوم عقلی
۱۱۱ ۳-۱۴. خودستایی
۱۱۳ ۳-۱۵. مدح
۱۱۸ ۳-۱۶. عرفان
۱۲۶ ۳-۱۶-۱. شطح
۱۲۸ ۳-۱۶-۲. عشق
۱۳۵ ۳-۱۶-۳. معشوق
۱۴۱ ۳-۱۶-۴. عاشق
۱۴۸ پی‌نوشت‌ها
۱۵۱ فصل چهارم: استفاده شاعر از معلومات رایج عصر خویش
۱۵۲ ۴-۱. آیات قرآن کریم
۱۵۷ ۴-۲. احادیث و اقوال بزرگان
۱۵۸ ۴-۳. نجوم
۱۶۴ ۴-۴. موسیقی
۱۶۶ ۴-۵. بازی‌ها و سرگرمی‌ها
۱۶۸ ۴-۶. طب
۱۷۰ ۴-۷. اعداد و حروف
۱۷۱ ۴-۸. حکمت یونانی و فلسفه ابن سینا

۱۷۴.....	پی نوشت ها.....
۱۷۵.....	نتیجه گیری.....
۱۷۷.....	نمودار ها.....
۱۸۰.....	منابع و مآخذ.....

مقدمه:

شعر فارسی در ادوار مختلف تطوّر خود به اقتضای شرایط جامعه دگرگونی پذیرفته است. هرچه از آغاز پیدایش شعر فارسی می‌گذرد، موضوعات و مضامین آن تنوع بیشتری می‌یابد به گونه‌ای که در قرون هفتم و هشتم بسیاری از موضوعات در شعر فارسی برجسته و چشمگیر می‌شود که در دوره‌های آغازین نمود چشمگیری نداشته‌اند. با ورود عرفان در شعر قرن ششم و نیز تنوع موضوعی که در قصاید به دلیل انحطاط ناشی از استیلای مغول پدید آمد، شاهد حضور موضوعات گوناگون در شعر شاعران فارسی زبان هستیم. شاید بتوان گفت که دو مقوله عرفان قرن ششم و آغاز انحطاط اجتماعی قرن هفتم در ایران دست به دست هم دادند تا زمینه‌ای را برای بیان موضوعات گوناگون اجتماعی و اعتلای روزافزون شعر زبان فارسی فراهم سازند و در زبان فارسی شکافی عمیق بین شعر و دو موضوع مدح و تغزل صرف ایجاد کنند و بستری برای تکوین و تنوع موضوعات توسط شاعرانی صاحب سبک که هر یک در موضوع شعری خاص خود شهرت یافته‌اند، فراهم کند چنانکه موضوعات بسیاری چون عشق، عرفان، انتقاد، هجو و هزل و... در شعر فارسی رواج یافته و شاعرانی چون سنایی در وعظ و حکمت، مولوی در عرفان، سعدی در غزلهای عاشقانه و عبید زاکانی در طنز به شهرتی رسیده بودند.

به نظر می‌رسد آغاز تنوع موضوعات شعری را به پایان قرن ششم و اوایل قرن هفتم بتوان نسبت داد. چنانچه تا آغاز قرن هفتم شاهد گوناگونی موضوعات شعری به صورت گسترده و جدی نیستیم، و با آغاز قرن هفتم شاعرانی ظهور کردند که با بی‌باکی و تهور اوضاع آشفته آن زمان را در اشعار

خویش منعکس کردند، چنانکه اگر بخواهیم به واقعیت‌های زمان اجتماعی به صورت درست و دور از اجحاف و محافظه‌کاری دست یابیم، باید آن را در شعر شاعران عصر جستجو کنیم.

قرن هفتم با آغاز حمله مغول دورانی خونبار برای ایران و ایرانیان به شمار می‌رود یکی از شاعرانی که اشعارش انعکاس احوال نابسامان آن زمان است، مولانا سیف‌الدین ابوالمحمّد محمد فرغانی از شاعران قرن هفتم و هشتم هجری است. وی اصلاً از فرغانه قندوز امروزه افغانستان می‌باشد که در دوره سلطه ایلخانان و مغولان به آسیای صغیر (آناتولی بخش از ترکیه امروزی) رفت و در آنجا اقامتگزید. مولانا سیف‌الدین در حالی که نزدیک به هشتاد سال عمر داشت به احتمال زیاد در سال ۷۴۹ هجری، در یکی از خانقاه‌های آقسرا (نام شهر یاز ولایت قوینه ترکیه) چشم از جهان فرو بست. وی در سخن از سبک خراسانی در قرن ششم هجری متأثر بود و به همین دلیل وی را به سرزمین فرغانه و ولایت سمرقند منتسب دانسته‌اند. کلام او ساده و روان است، و در آن واژه‌های عربی کم به کار رفته است، هر چند گاه ترکیب‌های عربی را با ترکیب‌های فارسی در بعضی از شعرهای خود درهم آمیخته، و گاه نیز حتی یک مصراع را تماماً عربی آورده است. در غالب قصائد وی، می‌توان بازتاب اوضاع آشفته عصر را به خوبی مشاهده کرد.

در موضوعات برجسته شعری این عهد از انتقاد اجتماعی می‌توان نام برد، عده‌ای از شعرا انتقاد را به شیوه‌ای تند و جدی در قصائد خود جا دادند مانند سیف فرغانی و کسانی مانند عبید زاکانی انتقاد خود از مفاسد جامعه را به شیوه هزل و مطایبه بیان کردند همین‌طور اوحدی مراغه‌ای در جام جم و خواجوی کرمانی و ابن‌یمین فریومدی و در پاره‌ای از غزل‌های حافظ بسیار دیده می‌شود. تفاوت این انتقادات در شعر به شیوه بیان شاعران مبتنی بر موقعیت اجتماعی آنان بر می‌گردد که در برخی به شیوه طنز و هزل و مطایبه و در دیگری به شکل صریح و شفاف و یا در لفافه پند و نصیحت است. اینکه شاعر باید آئینه تمام‌نمای جامعه‌اش باشد تا حقایق را آنچه که هست در هنرش بیان نماید، مقوله‌ای است که مولانا سیف‌الدین فرغانی به کمال از عهده آن برآمده و بی‌عدالتی‌های زمانش را چنان شیوا و روان به تصویر کشیده است که اگر هزاران سال بر این شعر نغز بگذرد باز هم تازگی و تاثیرش بالقوه باقی خواهد ماند.

موضوع قصیده‌های سیف فرغانی که معرف مهارت او در سخن پارسی است، غالباً حمد خدا، نعت پیامبر اسلام و وعظ و اندرز و تحقیق و انتقاد از نابسامانی‌های زمان و نیز در استقبال و جواب‌گویی به استادان مقدم بر خود چون رودکی، خاقانی، کمال‌الدین اسمعیل، سعدی، همام تبریزی و... است؛ خود سیف نیز اعتقاد داشت که شاعر استاد کسی است که بتواند از عهده نظیرگویی شاعران پیش از خود برآید. سیف تنها یک بار به مدح شاهان پرداخت و آن قصیده‌ای در ستایش غازان‌خان، ایلخان مغول بود که به اسلام گروید و این آیین را در قلمرو ایلخانی گسترش داد. وی در قالب‌های قصیده، قطعه، رباعی و غزل، شعر سروده است؛ در قصیده‌های خود ردیف‌های دشوار را برمی‌گزید و در ترکیبات و مفردات از وارد کردن آثار لهجه‌ی محلی ابایی نداشت.

شاعر فرغانه با دوری گزیدن از مدح اُمرا و حکام، دیوان خود را مشحون از موضوعات مختلف کرده است که تبدیل به زمینه‌ای برای بیان افکار و اندیشه‌های عالمانه و عارفانه وی شده است. از این رو بر آن شدیم تا به بررسی و تحلیل موضوعی دیوان وی بپردازیم برای این پژوهش، دیوان سیف فرغانی اساس کار قرار گرفته و تحقیق حاضر در چهار فصل تنظیم شده است: فصل اول شامل دو بخش کلیات و تعاریف است که در بخش نخست به شرح و بیان مسأله پژوهشی، ضرورت و اهمیت موضوع، اهداف، پیشینه علمی موضوع، فرضیه‌ها و شرح روش تحقیق و در بخش دوم به تعریف انواع ادبی و موضوع پرداخته شده است. فصل دوم، شامل بررسی اوضاع جامعه در قرن هفتم و شعر آن روزگار است و خود در سه بخش تنظیم شده است. بخش نخست به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اخلاقی، دینی و ادبی و انعکاس آن در شعر سیف فرغانی و بخش دوم زندگی شاعر و در بخش سوم اشعار شاعر لحاظ شده است. فصل سوم که قسمت اصلی پایان‌نامه را دربر می‌گیرد، شامل موضوعات شعری است در شانزده بخش که عبارتند از: توحید، تکریم قرآن، نعت رسول اکرم (ص)، منقبت، مدح، انتقاد اجتماعی، پند و موعظه، انذار، شکوائیه، توصیف، خودستایی، عشق مجازی، زبان حال، علوم عقلی، اخوانیات و عرفان. با توجه به اوضاع نابسامان جامعه سده‌های هفتم و هشتم، انتقاد اجتماعی در دیوان سیف فرغانی از مهمترین موضوعات شعری این شاعر عارف است. فصل چهارم، به بررسی انعکاس معلومات رایج عصر در دیوان شاعر اختصاص یافته است، این امور مواردی چون:

آیات، احادیث و اقوال بزرگان، نجوم، موسیقی، طب و بازی‌ها و سرگرمی‌ها را در برمی‌گیرد. در پایان هر فصل نیز یادداشت‌هایی به منظور روشن شدن مبهمات متن و نیز نمودارهای بسامد موضوعات آمده است. امید است این پژوهش در شناخت موضوعات شعری سیف فرغانی راهگشا باشد و مورد قبول ادب دوستان و صاحب‌نظران واقع شود.

والعاقبة للمتقين

فاطمه چمن آرا

بهمن ۱۳۹۱

فصل اوّل:
كليات وتعريف

۱-۱. کلیات

۱-۱-۱. شرح و بیان مسأله:

قرون هفتم و هشتم مصادف با حمله وحشیانه مغول و قتل و غارت‌های بی‌امان آنان، از ادوار مهم در تاریخ ادبی ایران است. اما از میان این کشتارها و ویرانی‌ها، فرهنگ نیم‌جان ایران توانست خود را از نابودی حتمی نجات دهد، تا جایی که شاعران بزرگ و عارفان نامداری چون سعدی، حافظ و مولوی در همین دوران بالیده‌اند.

در این دو قرن شاعران عارف و سخنور دیگری مجال یافته تا با زبان شعر اوضاع اجتماعی خود را به تصویر کشند اما همچنان گمنام مانده‌اند. یکی از این شاعران سیف فرغانی است که احتمالاً در اوایل قرن هفتم متولد شده و بین ۷۰۵ تا ۷۴۹ وفات یافته است. مهارت او در قصیده سرایی است. مضمون اشعار او در قصائد: با توجه به بعد دینی و اعتقاد راستین شاعر به اسلام و قرآن و نبوت، دیوان خود را با نعت خداوند و منقبت رسول (ص) آغاز کرده است، از آیات و احادیث در بیان افکار خود بهره برده است، وعظ و اندرز در شعر وی جنبه دینی دارد و از نوع سفارش به ذکر و یاد خدا، دوری از پلیدی‌ها و امور دنیوی و رعایت عدل و داد است. سیف فرغانی عارفی زاهد است که عرفان تا حد قابل توجهی در شعرش جلوه دارد. انتقاد اجتماعی به شکل بسیار گسترده از ویژگی‌های برجسته شعر اوست که غالباً اعتراض به ستم‌آمراي ظالم و فساد حاکم بر جامعه است. مضمون غزل او که ظاهری عاشقانه و غنایی دارد، وقف بر تحقیق و تهذیب و تربیت و ارشاد است و نحوه بیان شاعر بسیار کهنه تر از سده هفتم و هشتم هجری است و شیوه سخنگویان قرن پنجم را دارد. بسیاری از قصائد و غزلیات معروف را جواب گفته و بیشتر به استادانی مانند رودکی و سنایی و انوری و خاقانی و عطار و کمال‌الدین اسمعیل و عمادی شهریار و همام تبریزی و از همه بیشتر به سعدی نظر داشته است، به طوری که از ۵۸۲ غزل که در دیوان او می‌بینیم بسیاری از آن‌ها به استقبال غزل سعدی سروده شده است. اما با توجه به تقارن زندگی شاعر با استیلای قوم مغول و تاتار و ظلم و ستم حاکم بر جامعه و قتل و غارت وحشیانه آن‌ها و انحطاط روزافزون اجتماعی، محور اصلی اندیشه و بارزترین موضوع شعری وی انتقاد اجتماعی همراه با مضامین سرکش و طغیانگرانه آن‌هاست که شعر او را تفکر برانگیز و جنبش‌انگیز ساخته است، همین سخنان تند و انتقادآمیزش مشخص‌ترین ممیز شعر اوست. پس از ناصر خسرو که پیش از دوره مغول می‌زیسته، هیچ شاعری با آن صراحت و آن حدت و تیزی که

در شعرش می‌بینیم به اندازه سیف فرغانی پنجه در پنجه حاکمان ستم پیشه نیفکنده است. انتقاد او بیشتر متوجه طبقه حاکم و سپس امیر، وزیر، مستوفی، قاضی، بازاری و درویش یا صوفی نماها و شاعران است و چند شعر در خطاب عمومی دارد. بعضی قصائد او در شکایت از بخت بد خود است. سیف فرغانی اهل درد است، و در عهدی می‌زیسته که واژگون شدن میناهای حیات اجتماعی و روی کار آمدن مردمان فرومایه سبب شد تا مکارم اخلاقی نادیده گرفته شد. راستی، درستی، محبت و وفای به عهد جای خود را به دروغ، ارتشا، دزدی و پیمان شکنی داده و دلش را به درد آورده است. از همین جاست که عنصر غالب و مایه اصلی دیوان او را شعر بی‌دروغ نامیده‌اند. او را نمی‌توان شاعر مدح نامید. از دیگر موضوعات شعری او می‌توان اشاره به آیات و احادیث، رثاء شهید کربلا، اخلاق، عشق، وصف، عرفان را نام برد. سیف فرغانی برای بیان در شعر خود از علوم و فنون، نجوم، صرف و نحو عربی، موسیقی نیز بهره برده است. با توجه به اینکه تنوع موضوع در دیوان این شاعر وسیع است تحلیل موضوعی دیوان او موضوع پایان نامه قرار گرفته است.

۱-۱-۲. ضرورت و اهمیت موضوع:

سیف فرغانی شاعر دینی و منتقد اجتماعی است که شناخت شعر و اندیشه وی، بدون شناخت موضوعات شعری او مقدور نیست. این پژوهش می‌تواند به روشن شدن زوایایی از زندگی و شعر سیف فرغانی و عصری که وی در آن ایام را به سر برده است، کمک کند. بدون شک آنچه منتقدان ادب و محققان تاریخ ادبیات در پژوهش‌های خود در یک اثر ادبی یافته و شناسانده‌اند، هر یک در شناختن چهره مؤلف و درونمایه اثر سهم بسزایی داشته است و این پژوهش می‌تواند مرز بین خواننده و مؤلف و اثر او را تا حدی کاهش دهد و خواننده دیوان سیف فرغانی را در هر چه بهتر فهمیدن موضوعات و مضامین آن یاری رساند و در رفع ابهامات شعری دیوان مؤثر باشد. از این رو بررسی و تحلیل این موضوعات با توجه به اهمیت آن‌ها اهل ادب را با موضوعات شعری او بیشتر مانوس می‌گرداند.

۱-۱-۳. اهداف تحقیق:

- ۱- شناخت اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی عصر شاعر و انعکاس آن در شعر او.
- ۲- شناساندن شخصیت سیف فرغانی و اشعارش به جامعه ادبی.
- ۳- استخراج، دسته بندی و تحلیل موضوعات رایج در اشعار سیف فرغانی و بررسی توانمندی او در بیان مضامین متنوع شعری.

۱-۱-۴. کاربرد نتایج:

سیف فرغانی شاعری است عارف و تا حدودی گمنام که در قرن هفتم می زیسته و با توجه به آنچه که از مفاهیم اشعار او برمی آید بی باکانه در مقابل جور و ستم حاکمان فاسد ایستاده و می توان او را نمونه شاعری شجاع و متهور معرفی کرد. شعرش انعکاس فریاد درونی مردمان جان سوخته از ستم مغولان یا حاکمان پیش از آنها است. یافتن مضمون تاریخی در اشعار دیگر شعرا مانند مولانا، سعدی و حافظ نیازمند ژرفکاوی و بررسی دقیق اشعار آنان است. اما سیف شاعری است که آشکارا از بیداد بیدادگران سخن می گوید به گونه ای که شاید هیچ شاعری به اندازه او در مقابل ستم اقوام مغول قد برنیفراشته است. از این رو تحلیل موضوع شعری او ادب دوستان را در فهم بهتر اندیشه های این شاعر مبارز یاری می رساند.

۱-۱-۵. پیشینه:

سیف فرغانی یکی از شاعران بزرگ زبان و ادبیات فارسی در گیرودار حمله مغول است و دیوان او از جهات گوناگون در خور بررسی است ولی تاکنون تحقیقات اندکی درباره شعر او انجام گرفته است. از مهمترین تلاش ها در این زمینه باید به تصحیح دیوان او اشاره کرد که به اهتمام استاد ذبیح الله صفا به سامان رسیده است. همین محقق شرح احوال شاعر را در تاریخ ادبیات خویش آورده است. و مقاله ای با عنوان «سعدی و سیف فرغانی» نگاشته و در آن به ارتباط شعری دو شاعر پرداخته است. در باب شعر و هنر سیف فرغانی مقالات دیگری نیز به رشته تحریر در آمده است از جمله «به دنبال شعر بی دروغ در دیوان سیف فرغانی» از دکتر محمد ترابی که نویسنده در آن از منشأ عاطفی شعر سیف فرغانی بحث کرده است. دیگر باید از مقاله دکتر سعید حمیدیان نام برد با عنوان «تفاوت ره از سعدی

تا سیف فرغانی» که به بررسی ترکیبات شعر و ردیف در شعر دو شاعر پرداخته است. و نیز باید از مقاله عطاءاله کوپال با عنوان «سیف فرغانی شاعری پرشور» یاد کرد که نویسنده درباره یکی از موضوعات مهم و بنیادی شعر سیف فرغانی یعنی اعتراض و انتقاد اجتماعی سخن گفته است. و در نهایت مقاله خانم سیما وزیرنیا با عنوان «شاعر غریب (بررسی احوال و آثار سیف فرغانی)» در خور ذکر است.

۱-۱-۶. فرضیه‌ها:

- ۱- آیا تنوع موضوع در دیوان سیف فرغانی چشمگیر است؟
- ۲- مهمترین ویژگی و مشخصه‌ی مضامین شعری شاعر چیست؟
- ۳- با توجه به بعد دینی و نگرش عرفانی- اسلامی شاعر، کاربرد کلام مقدّس الهی و اعتقاد به نبوت و ارزشهای دینی در شعر وی چگونه است؟

۱-۱-۷. روش تحقیق:

روش تحقیق در این پژوهش، تحلیلی - توصیفی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای است و گردآوری مطالب به صورت فیش برداری انجام می‌گیرد؛ بدین ترتیب که ابتدا ضمن مطالعه دقیق دیوان سیف فرغانی، تمامی ابیاتی که در حوزه موضوعات شعری مطرح است، استخراج و یادداشت برداری می‌شود. پس از آن ضمن طبقه بندی به دو مقوله اصلی، یعنی موضوعات شعری از قبیل توحید، نعت، منقبت، انتقاد اجتماعی، مرثیه، عرفان، عشق و... و مضمون سازی شاعر با علوم و هنرهای مختلفی از جمله قرآن و حدیث، نجوم، صرف و نحو عربی، موسیقی و... به تحلیل آن‌ها می‌پردازیم. ماخذ نگارنده در ارجاع ابیات، دیوان سیف فرغانی به تصحیح دکتر ذبیح‌الله صفا است و شیوه ارجاع بدین ترتیب است: (دیوان: شماره غزل یا قصیده/ شماره صفحه) که منحصر به دیوان سیف فرغانی می‌باشد، و مشخصات سایر شعرا اینگونه آمده است: (نام شاعر: سال چاپ دیوان، شماره صفحه) و اگر بیت‌های دیوان شاعری شماره گذاری شده باشد اینگونه آمده است (نام شاعر، سال چاپ دیوان: شماره بیت/ شماره صفحه).

۲-۱. تعاریف

با توجه با اینکه شماری از موضوعات شعری مورد بررسی در دیوان سیف فرغانی مانند مفاخره، شکواییه، اخوانیات به انواع ادبی نزدیک می‌شود و از آنجا که تاکنون تحقیق مستقلی در خصوص انواع ادبی و مضامین و موضوعات شعری صورت نگرفته که بتوان تفاوت خاصی بین آن‌ها قائل شد، لازم آمد تا در این بخش تحقیقی اجمالی در خصوص تقسیم شعر از نظر معنی، ماهیت، و اغراض آن صورت گیرد.

۱-۲-۱. انواع ادبی

شاعران با بهره‌گیری از قریحه خدادادی و آمیختن آن با عقاید و افکار و تجربیات و نیز علوم مختلف آثار منظومی را خلق کرده‌اند که مشتمل بر موضوعات گوناگون است و از اهداف این طبقه‌بندی بررسی انواع موضوعات در شعر است. صاحب‌نظران در طول ادوار مختلف، آراء و عقاید خاصی داشته‌اند؛ ارسطو معتقد است که یکی از خاستگاه‌های شعر تقلید است و اغراض شعر را به کمدی، تراژدی و حماسه تقسیم‌بندی کرده است (زرین کوب ۱۳۶۹: ۱۱۷-۱۲۰) و از جنبه تقلیدی آن که تقلید از رفتار خوب منشأ می‌گیرد یا از منش افراد خردمایه است؛ بنابراین شعر به دو بخش عمده شعر تراژیک که شامل اشعار حماسی و اساطیری و متضمن احوال و منش‌های نیک و فضایل اخلاقی پهلوانان و افراد برجسته است. و شعر کمیک که برای بیان رذیلت‌ها و اخلاق افراد خردمایه و بدسرشت است، قابل تقسیم است (حلی، ۱۳۶۴: ۴۵) با توجه به اینکه در نظریه انواع ادبی که مفهوم نوع بعد از ظهور نویسندگان بزرگ دگرگونی می‌پذیرد «می‌توان گفت که انواع در اعصار مختلف دستخوش تغییر می‌شوند؛ چنانکه حماسه در شاهنامه با حماسه پیش و پس از آن فرق می‌کند و یا مفهوم غزل در سبک خراسانی با مفهوم غزل در سبک عراقی متفاوت است و یا غزلی که در دیوان حافظ می‌شود در دیوان سعدی نیست؛ و از این رو می‌توان گفت که شاعران صاحب سبک، از آنجا که با ذهن و زبان رفتاری خاص دارند در چهارچوب نوع تصرف می‌کنند. تودورف می‌گوید هر اثر ادبی ژانر خود را دگرگون می‌کند» (شمیسا، ۱۳۸۹: ۱۹). سابقه انواع ادبی در تاریخ ادبیات ملل به گذشته‌های دور برمی‌گردد، شمیسا می‌گوید این سابقه «به آثار ارسطوی یونانی و هوراس Horace رومی می‌رسد. در فن شعر آنان، حماسه و تراژدی دو نوع عمده‌اند هرچند ارسطو از ادب غنایی Lyric بحث نمی‌کند، ولی به طور کلی می‌توان گفت که انواع عمده ادبی در نزد قدمای غرب عبارت بودند از: ۱. نوع